

<https://doi.org/10.62837/2024.7.117>

HACIYEVA LEYLA İLHAM
Bakı Slavyan Universiteti
Doktorant
leyla_hacyeva@bk.ru

DİLÇİLİKDƏ PAREMILOGIYA ANLAYIŞINA ÜMUMİ BAXIŞ XÜLASƏ

Paremiologiya dilçilikdə tədqiq edilməkdə olan sahələrdəndir. Bu sahəyə olan maraq istər Azərbaycanda, istərsə də dünyanın müxtəlif ölkələrində gündən-günə artmaqdadır. Paremiyalar cəmiyyətin milli təfəkkürünü, yaşayış tərzini, milli-mədəni təcrübəsi, adət-ənənələri və əxlaqi-etik dəyərlərini özündə əks etdirən leksik vahidlərdir. Paremiyaları dərinlən öyrənmək bu və ya digər xalqın tarixinə, mədəniyyətinə yaxından bələd olmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, bu ifadələr mənə etibarilə milli mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab olunur və millətin dünyaya baxışının təzahür forması kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, atalar sözləri və məsəllərin semantikasının əsasını insanın dünyaya olan münasibəti təşkil edir. Dilçilikdə paremiyalara aid dəqiq tərif verilməmişdir. Bununla bağlı, bir sıra dilçi alimlərin fikirləri mövcuddur. Deyilənləri nəzərə alaraq, paremiyaların xalqın güzəranının bütün tərəflərini özündə əks etdirən hikmətli lakonik ifadələr olduğu qənaətinə gəlirik.

Açar sözlər: paremiologiya, dilçilik, görüşlər, hikmətli sözlər, tərif.

ОБЗАР ПОНЯТИЯ ПАРЕМИОЛОГИИ В ЛИНГВИСТИКЕ РЕЗЮМЕ

ГАДЖИЕВА ЛЕЙЛА ИЛЬХАМ

Паремиология – одна из исследуемых областей языкознания. Интерес к этой области растет с каждым днем, как в Азербайджане, так и в разных странах мира. Паремии – это лексические единицы, отражающие национальное мышление, образ жизни, национально-культурный опыт, обычаи и морально-этические ценности общества. Углубленно изучать паремии – значит ознакомиться с историей и культурой того или иного народа. Не случайно эти выражения считаются частью национальной культуры и выступают формой проявления мировоззрения народа. Вообще, в основе семантики пословиц и поговорок лежит отношение человека к миру. В лингвистике нет точного определения паремий. По этому поводу существуют мнения ряда лингвистов. Учитывая сказанное, мы приходим к выводу, что паремии представляют собой мудрые лаконичные выражения, отражающие все стороны жизни народа.

Ключевые слова: паремиология, лингвистика, встречи, мудрые слова, похвала.

AN OVERVIEW OF THE CONCEPT OF PAREMIOLOGY IN LINGUISTICS SUMMARY

HAJIYEVA LEYLA ILHAM

Paremiology is one of the researched fields in linguistics. Interest in this field is increasing day by day, both in Azerbaijan and in different countries of the world. Paremias are lexical units that reflect the national thinking, lifestyle, national-cultural experience, customs and moral-ethical values of the society. To study paremias in depth is to become familiar with the history and culture of this or that nation. It is not by chance that these expressions are considered to be part of the national culture and act as a form of manifestation of the nation's view of the world. In general, the basis of the semantics of proverbs and proverbs is a person's attitude towards the world. In linguistics, there is no precise definition of paremias. In this regard, there are opinions of a number of linguists. Taking into account what has been said, we come to the conclusion that paremias are wise laconic expressions that reflect all aspects of the people's life.

Key words: paremiology, linguistics, encounters, words of wisdom, praise.

Dilçiliyin yeni sahələrindən olan paremiologiya hazırda müxtəlif aspektlər üzrə araşdırılmaqdadır. Paremiologiya atalar sözü, məsəlləri, frazeoloji vahidləri, hikmətli sözləri, aforizmləri və s. tədqiq etdiyindən vaxtilə bu dil vahidlərinin ədəbiyyatda öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Lakin sonralar –XX əsrin ortalarından etibarən pəriyaların dilçilik mövqeyindən araşdırılması öz növbəsində həm paremiologiyanın yeni dilçilik sahəsi kimi tanınmasına səbəb olmuş, həm də bu vahidlər sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Paremioloji vahidlərdən bəhs edərkən onları özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirmək lazımdır. Bu dil vahidləri haqqında ətraflı məlumat vermədən əvvəl onların mənasına terminoloji cəhətdən aydınlıq gətirmək vacibdir. Belə ki, paremiologiya sözü yunanca *paroeima*–“*paroimia*” sözündən olub, İncildən parça, deyim, məsəl mənasını verir. Digər mənbəyə-müasir rus dilinə nəzər salsaq, bu terminin iki mənasının olduğunu görürük. Bunlardan birincisi odur ki, pəriya teoloji ədəbiyyatda ibadət elementi şəklində işlədilir. Digər tərəfdən isə “Müqəddəs kitablardan bir parça” mənasını daşıyır. Paremiologiya anlayışının müxtəlif formalarda izahı imkan verir ki, onun mövcudluğu haqqında nəzəriyyələr, pəriyaların tarixi, keçdiyi mərhələlər dilin daha qədim dövrlərinə aid olduğunu sübut etsin. Pəriyalar yəni, atalar sözü, məsəllər, tapmacalar və s. əsrlər boyu hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələrini və yaşayış tərzini əks etdirən dil vahidləridir. Onlarda xalqın milli düşüncə tərzini, qədim dövrlərdəki müşahidələri, dünyəvi hikmətləri, dünyagörüşü, milli-mədəni təcrübəsi, yanaşma tərzini əks olunmuşdur. Məlumdur ki, atalar sözləri, aforizmlər, məsəllər, həyati hadisələrlə əlaqədar yaranır. Hətta ədəbiyyatdan bildiyimiz kimi, atalar sözləri vaxtilə baş verən

hadisələrin nəticəsi şəklində meydana gəlmişdir və onların izaha ehtiyacı olmur. Lakin məsələlər konkret həyat hadisəsinin xülasəsi olduğundan onu bir az geniş izah etməyə ehtiyac duyulur. Hər bir halda qeyd etmək lazımdır ki, paremioloji vahidlər şifahi xalq ədəbiyyatında epik növün müxtəlif janrlarının-hekayələrin, təmsillərin, lətifələrin əxlaqi nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Paremioloji vahidlər milli mədəniyyətin tərkib hissəsi və milli düşüncənin təzahür formalarından biridir. Onlarda xalqın, millətin dünyaya baxışı, gerçəklikləri və ətraf mühitdə baş verənləri dərk etməsi və qiymətləndirməsi əks olunur. Cəmiyyətin elə bir tərəfi yoxdur ki, bu janrdə öz ifadəsini tapmasın [2, s.261].

Paremioloji vahidlərin araşdırılması istər ədəbiyyat, istərsə də dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər şeydən əvvəl paremiyaların tədqiqi zamanı keçmişə dair zəruri və təcrübi məlumatlar əldə edilir. Bu məlumatlar öz növbəsində mühüm linqvokulturoloji funksiya daşıyır. Hər bir xalqın ümumi lüğət bazasında bu qəbildən olan məlumatlar öz əksini tapsa da, onlar həm mətn, həm də kontekst əsasında bütöv şəkildə meydana çıxır.

Paremiyaların da dəqiqlik ölçüsü və sübut meyarları vardır. Paremiyaların semantikasının əsasını insanın dünyaya münasibətinin obyektiv təbiəti təşkil edir. Atalar sözlərinin mənasının obyektivliyi reallıq mənzərəsinin subyektiv olmayan sosial, ümumi qəbul olunan çalarlarında əks olunur [8, s.11].

Atalar sözləri və məsələlər real həyat hadisələrini dərin şəkildə anladan dil vahidləridir. Xalqın həyat tərzini, məişət üslubu ilə birbaşa bağlı olan atalar sözlərində onun milli ruhunun, mentalitetinin sərrastlığı, təsirli və müfəssəl ifadəsi var. Bu dil vahidləri əsrlərin sınağından, təcrübəsindən çıxan və bütün tarixi inkişaf mərhələlərində dillərdə dolaşan hikmət xəzinəsinin incilərindəndir. Milli koloritə malik el yaradıcılığı nümunələri cilalanmış fikirlər şəklində çıxış edir. Qədim dövrlərdən günümüzdə qədər obrazlı düşüncənin təəcəssümü kimi mövcud olan atalar sözləri xalqın mədəni təcrübəsini və sanballı həyat həqiqətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, onları tənqidi süzgəcdən keçirmiş və yaşatmışdır.

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur [3s.4].

Deməli, atalar sözləri üçün əsas cəhətlərdən biri onun mənaca bütöv, bölünməz olmasıdır. Atalar sözlərində (o cümlədən, yazılı ədəbiyyat nümunəsi olan aforizmlərdə), məsələlərdəki cümlə quruluşunda hər hansı dil vahidinin yerdəyişməsi, ixtisarı və s. onun əsas prinsipinə xələl gətirə bilər. Çünki bu quruluşlar qəlib xarakter daşıyır, onların mövcud forması canlı danışq dilinə, xalqın milli təfəkkürünə bir istiqamətdə-qəlib formada sirayət etmiş və uzun illər boyunca bu şəkildə təfəkkürdə öz yerini tutmuşdur. Bu dil vahidlərində əsas göstəricilərdən biri xəlqilik, milliləşmə xüsusiyyətinin özünü göstərməsidir. Belə ki, atalar sözləri, məsələlərin leksikasına, söz ehtiyatına nəzər salsaq, hətta mənşəcə alınma olan sözlərin də kifayət qədər az olduğunu görürük. Atalar sözlərinin ədəbiyyatdan məlum

olan bəzi xüsusiyyətlərinə əsasən, onların “qanadlı sözlər”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər” adlandırılması təsadüfi deyil. Çünki xalq ifadələrinin bu cür səsləndirilməsinin səbəbi onların timsalında sadəcə dilin gözəlliyinin tərənnümü deyil, həmin dilin digər paremioloji vahidləri-frazeologizmlər, idiomlar və s. haqqında məlumat əldə etməyə sövq edir. Çünki hər bir pəremik vahid oxucusuna öz nəsihətamiz ruhundan pay verir. Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hişf eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman, şərait daxilində bilinir [3, s.5].

Paremioloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun məcaziliyə malik olmasıdır. Məcazilik bu dil vahidlərini yaşadan və sevdiren prinsiplərdəndir. Çünki istənilən dil vahidi haqqında danışarkən onun bədii üslubda obrazlılıq səviyyəsindən, ekspresivliyindən bəhs ediriksə, həmin dil vahidi üçün məcazilik öncül xüsusiyyət hesab edilməlidir. Atalar sözü, məsəllər və deyimlərdə bir sıra bədii ifadə vasitələri: inversiya, metafor, alliterasiya, təzad, hətta bədii sual və s. duyulur. Qeyd olunan ifadə vasitələrindən istifadə edilməsi, şübhəsiz, oxucuya çatdırılan fikrin daha təsirli, canlı olmasına kömək edir. Bununla yanaşı, tapmaca və frazeologizmlərdə də məcazilik əsas prinsip kimi çıxış edir. Obrazlı şəkildə ifadə canlı danışiq dilinə məxsus olduğu üçün istər tapmacaları, istərsə də frazeoloji birləşmələri oxunaqlı, rəngarəng dil nümunəsinə çevirir. Onlar həm də xalqın yaşayış tərzinin proqramlaşdırma dili hesab edilir. Tədqiqatçıların fikrincə, atalar sözləri dilin frazeologiyasına aid olub, qədim qatı kimi öyrənilir. Belə olduqda paremioloji vahidlərin təkə ədəbiyyatşünaslığın yox, həm də dilçilik obyektı olduğu nəticəsinə gəlinir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində isə sabit söz birləşmələri ilə atalar sözləri struktur və ifadə etdiyi məna baxımından ayrılmışdır. Dilçilikdə leksikanın tərkib hissəsində öyrənilən atalar sözlərini izah edən qaydaya, tərifi rast gəlinmir. Lakin yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq atalar sözü, məsəllər və deyimlərə belə bir tərifi vermək olar: Xalqın milli ruhunu, əxlaqi keyfiyyətlərini, dünyagörüşünü, milli-mədəni təcrübəsini özündə əks etdirən lakonik hikmətamiz fikirlərə atalar sözü deyilir. Atalar sözü timsalında bütün paremioloji vahidlər tarixin sınaqlarından çıxaraq cilalanmış formada gəlib dövrümüzə çatmışdır. Atalar sözü, məsəllər, müxtəlif məişət mövzuları, reallıqlar, həyat həqiqətləri, maddi-mənəvi güzəran barədə saysız hekayətlər anlatmağa və gələcək nəsillərə ötürməyə qadirdir. Atalar sözü timsalında xalq öz zəkasının və dilinin ülviyyətinə, kəsərinə sığınmışdır, hər kəlam bir növ “tabu”dur, istənilən gümandan, sualdan azaddır, hər fikri, hər etik-əxlaqi tövsiyəsi dərin daxili inamla qəbul olunan pəzulmaz qanundur. Çünki xalq əzəl-binadan öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri tək qavramışdır” [7, s.11].

Paremioloji vahidlər nəsillərin zəhməti, əxlaqi və bədii təcrübəsidir, müdrək kəlamlara, obrazlı ifadələrə sığdırılan fəlsəfədir. Onlar köhnəlməyən, dildə yaşayan, həyatımıza, nitqimizə sirayət edən mirasdır. Atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, və frazeoloji birləşmələrdə öz əksini tapan xalq mədəniyyəti milli mentalitetlə sıx

əlaqəlidir. Mentalitet uşaqlıqda uşağın valideynlər və digər insanlarla münasibətlərində, təbiətlə ünsiyyətdə, dində, gündəlik həyatda, insanın cəmiyyətə daxil olması, mövqeyi və adət-ənənələrin mənimsənilməsi prosesində formalaşır. Atalar sözü öz növbəsində konnotativ sistemin elementləridir, yəni ifadə kontekstinin özü işarə sistemi olan məzmun anlayışına da malikdir. Deməli, atalar sözlərinin təkə hərfi tərcüməsi qiymətli deyildir, bu da onun hiss əsasını, daxili simasını aydın şəkildə ortaya qoyur. Bizim üçün vacib olan odur ki, bu tip deyimlər əxlaqa, bu dil çərçivəsində hökmranlıq edən etik standartlarla bağlı fikirlərə istinad edir. Yaşadığımız aləm haqqında mühüm biliklərin məcazi idrak işini həyata keçirən bırı sıra atalar sözlərində nəinki sosial-etik normaların elementlərini müşahidə etmək, həm də onlarda hissələrə ayrılmış bütöv sistemi görmək olar.

Atalar sözləri hər zaman ibrətamiz xarakter daşıyır, müxtəlif həyatı vəziyyətlər üçün əsaslı məsləhətlər və göstərişlər verir. Atalar sözlərində ifadə olunan mühakimə, hökm, təlim bilavasitə ictimai təcrübədən, kütlələrin ictimai-tarixi təcrübəsindən irəli gələn ümumi fikri ifadə edir. Atalar sözünün gücü, toxunulmazlığı burada özünü göstərir. Buna görə də onlar tərtib olunurlar, formaları sanki vəziyyət ilə səsleşir, ruhdan qeyri-ixtiyari olaraq qaçan bir fəryad və ya nida kimi bütöv deyimlərdir. Bir çox ünsürü- insanların ah-naləsini, fəryadını, sevincini, kədərini, təsəllini, əxlaqi-etik normalarını özündə birləşdirən gündəlik xalq həqiqətləridir. Uzun müddət insanlar ətraf aləmi dərk etməyə, müxtəlif hadisələri müqayisə etməyə, onları təxəyyüllərində canlandırmağa çalışmışlar. Xalqın çoxəsrlik müşahidə və düşüncələrinin bəhrələri, arzu və istəkləri mahnılarda, nağıllarda, əfsanələrdə, tapmacalarda, atalar sözlərində təcəssüm olunurdu. Xalq əzəldən öz poeziyasını, sənətini, həyat fəlsəfəsini məhz bu əsasda yaradıb. Bununla yanaşı, dilçi alimlərin atalar sözlərinə verdiyi bütüm tərifləri sadalamaq çətindir. Atalar sözlərini müxtəlif mənalarda “xalq müdrikliliyi”, “əməli fəlsəfə”, “məişət qaydaları toplusu” və s. adlandırmışlar. Atalar sözlərinin ümumiyyətlə, paremiyaların öyrənilməsi həm dil vahidlərinin müxtəlif aspektlərini müəyyən etməyə, həm də ən mühüm mədəni obrazların formalaşmasını tənqidi süzgecdən keçirməyə imkan verir. Xalq təcrübəsinin saxlanması və ötürülməsi vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən etnik dünyagörüşünün bir növ mərkəzləşmiş sistemi paremioloji vahidlər dünyanın dilçilik mənzərəsinin əsasını təşkil edən anlayışların mədəniyyətin özünəxas spesifik variantları kimi anlayışlarla sıx əlaqəni ortaya qoyur. Paremiologiya, frazeologiya və folklor problemləri ilə məşğul olan dilçilərin əksəriyyəti atalar sözünə elmi tərif versələr də, demək olar ki, onların hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərfi hələ verilməmişdir. Təriflə yanaşı, uzun müddət atalar sözünün dilin frazeoloji sisteminə daxil olub-olmaması məsələsi də problemlə olaraq qalmaqdadır. Buna baxmayaraq, haqqında danışanlar atalar sözlərinin müasir elm üçün son dərəcə qiymətli hadisə olduğunu və mədəniyyətşünaslıq, etnolinqvistika və koqnitiv dilçilik üçün mühüm zəruri potensiala malik olduğunu qəbul edirlər. Paremiologiya paremioloji vahidlərin toplanması, saxlanması və təhlili

ilə məşğul olan sahədir. Atalar sözləri xalq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Atalar sözlərinin – xüsusi məna kəsb edən şifahi qısa deyimlərin nə vaxtdan yarandığını söyləmək çətinidir. Dilin paremioloji vahidləri fondu linqvokulturologiya üçün şübhəsiz maraq doğurur. Çünki o, kütləvi milli şüurun ən mühüm stereotiplərini yenidən qurmağa imkan verir.

Hər bir atalar sözünün arxasında onları yaradan nəsillərin nüfuzu, etik dəyərləri dayanır. Obrazlı formada desək, atalar sözləri mübahisə etmir və sübut etmir; o, konkret əxlaqi nəticə kimi düşüncələrə həkk olur.

Atalar sözləri ilə bağlı məsələlərdən danışarkən onun adlandırılmasından da bəhs etmək lazımdır. Nəyə görə belə nəsihətamiz fikirləri məhz atalar sözü adlandırmışlar? Bu suala cavab tapmaq elə də çətin deyil. Belə ki, dərin fikir tutumuna, ümumiləşdirici xüsusiyyətinə, obrazlı ifadə formasına və fəlsəfi düşüncə tərzinə görə atalar sözləri baş verən hadisə və proseslərə bilavasitə şahidlik edən, düzgün müşahidə aparan, doğru nəticələr çıxartmağa müvəffəq olan müqəddəs ulu əcdadlarımızın ruhuna hörmət naminə “atalar sözü” adlandırılıb. Atalar sözü igid ərənlərin sözü olmuşdur. Həmin igid ərənlərin başçısı da Oğuz elinin müdriklik rəmzi Dədə Qorquddur.

Atalar sözü ilə yanaşı, məsəllər də bu günümüzdə qədər öz hikmətamiz karakterini qoruyub saxlayan dil vahididir. Onları eyni məfhum kimi dəyərləndirmək yanlış olardı. Belə ki, bəzi mənbələrdə xüsusilə “Divanü-lügət-it-türk” əsərində atalar sözü “sav” formasında qeyd olunmuşdur. Əski türkcədə isə “sav” sözü məsəl mənasında işlənmişdir. Bu o deməkdir ki, XI əsrdə atalar sözü və məsəllər eyni ad altında öyrənilmişdir. Sonrakı mərhələlərdə isə ərəblər tərəfindən işlədilən “məsəl” sözü elm aləminə məlum olmuşdur. Məsəl sözünün cəm forması “əmsal” isə atalar sözünə daha uyğun gəlmişdir və “Əmsali-türkanə-türk” atalar sözləri formasında işlənmişdir. Atalar sözü və məsəllər arasındakı əsas fərqləndirilmə məzmunu və adlandırılma ilə əlaqəli idisə, digər fərqlərə isə nümunə kimi atalar sözünün konkret, yığcam və müstəqil olduğu halda, məsəllərin müəyyən əhvalatla bağlı olmasını, əlavə şərhə ehtiyac duymasını göstərmək olar. Ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir də vardır ki, məsəllər aid olduğu əhvalatlar tamamilə unudulduqdan sonra atalar sözlərinə çevrilir. Məlumdur ki, qədim zamanlardan xüsusilə türkdilli xalqların folklorunun daha dərinədən araşdırılması məsələsi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, istər müasir, istər ölü dilləri araşdırarkən onları yalnız dilçilik mövqeyindən qiymətləndirməklə kontekstini daraldan Durinqin yanaşmasına F.Engels bu məsələyə öz əsaslı fikirlərini topladığı “Anti-Durinq” əsəri ilə zərbə endirdi. O, dillərin bütün sahələr üzrə dərinədən tədqiqata cəlb edilməsi üçün ilk növbədə qədim zamanlardan bu günədək hər bir dilin öz inkişaf səviyyəsini öyrənilib müqayisə aparılması fikrini irəli sürmüşdür. Bu yanaşma dillərin tarixini doğru şəkildə tədqiq edib hər birini analiz etməyə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər xalqın ünsiyyət vasitəsindən istifadə edilsə, deməli, həmin dil işləkdir. Onun bütün sferaları (fonetika, leksikologiya və cümlə

səviyyəli məsələləri) fəaldır və daim inkişafdadırsa, onun lüğət tərkibi daha da zənginləşir. Bu prosesi izləmək sözügedən folklorun janrlarını daha dərinədən öyrənməyə kömək edir. Atalar sözünün müəyyən edilməsi və onun statusunun təyin edilməsi problemləri müasir dilçilikdə dəyişməz olaraq qalır. Buna səbəb müxtəlif həyat hadisələrinin əlamətləri və modelləri kimi atalar sözünün çoxyönlü olmasıdır. Dilin müxtəlif funksional və üslubi təbəqələrinin meydana gəlməsində danışmaq nitqindən bədii ədəbiyyat dilinə qədər atalar sözlərinin geniş işlənməsinə baxmayaraq, bu linqvistik işarəni dilin ən mürəkkəb hadisələrindən biri kimi təsnif etmək olar. Tədqiqatçıların hər biri atalar sözündə müxtəlif cəhətləri müəyyənləşdirir, buna görə də atalar sözlərinin vahid tərifinə rast gəlmək çətinidir. Belə ki, müxtəlif alimlər dilləri araşdırarkən atalar sözlərinə olan mövqelərini o dilin xüsusiyyətlərinə əsasən nümayiş etdirmişlər. Belə alimlərdən biri də rus dilçisi Savenkova olmuşdur. O hesab edir ki, “atalar sözü” anlayışı ümumi istifadəsinə görə və çoxmənalı olduğu üçün onu müəyyənləşdirmək çətinidir. Digər tərəfdən isə hazırda atalar sözü müxtəlif elmlərin-folklorun, etnoqrafiyanın, poetikanın, dilçiliyin tədqiq obyektidir və onun mahiyyətinin müxtəlif tərəflərinə diqqət yetirilir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, “пословица” ifadəsi rus dilinə polyak dilindən keçmişdir. Bu, XV əsrdə mövcud çex tərcümələrindən bəhrələnən Müqəddəs Kitab tərcüməçiləri tərəfindən təqdim edilmişdir. “Atalar sözləri tarixindən” (1898) əsərində V.N.Peretz yazırdı ki, Polşa Avropa ədəbiyyatında, Cənubi Rus ədəbiyyatı isə Moskva ədəbiyyatında birləşdirici əlaqədir. Polşa ədəbiyyatı isə ən mühüm ədəbi mərhələlərindən biridir.

Rus dilçiliyinə nəzər salsaq, görərik ki, dilçilər tərəfindən müəyyən terminlər birmənalı qarşılanmamışdır. G.L.Permyakov “preslovie” terminindən atalar sözü və məsələlərə oxşar, lakin birbaşa, ümumi mənaya malik kəlamları ifadə etmək üçün istifadə etməyi irəli sürmüşdür. O qeyd edir ki, bu söz həm azaddır, həm də deyim və hikmətli sözlərlə eyni mənada işlənir, ikincisi isə belə ifadələrin böyük əksəriyyəti müqayisəli xarakter daşıyır. Müasir dilçilikdə tədqiqatçılar atalar sözlərini müxtəlif istiqamətlərdə, struktur-semantik və pragmatik cəhətdən frazeologiyanın tərkib hissələri hesab edirlər. Baranova və D.O.Dobrovolski yazır ki, atalar sözü daxilində universal ideyanı, özünəməxsus düşüncə tərzininin (əxlaqi təlim) semantikasını ifadə edən və nisbi müstəqilliyi ilə xarakterizə olunan cümlə quruluşuna malik frazeoloji vahidlərdir. Savenkova isə hesab edir ki, atalar sözü “dildə sabit formada işlək olan, nitqdə təkrarlanan, müəyyən elementləri məcaziliyə malik və didaktik məqsədlər üçün faydalı hesab olunan anonim ümumiləşdirici deyimdir”. Bununla yanaşı, atalar sözlərinin, frazeologiyanın əksinə, dilin aforizmlər sisteminin tərkibinə aid olması barədə fikir də mövcuddur. Eyni zamanda atalar sözü minimal struktura və semantikaya malik bədii mətn səviyyəli dil vahidləridir. Buna görə də söz kimi dilin digər vahidlərdən fərqli olaraq fərdi, seçmə şəkildə özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, atalar sözü hamıya aid deyil, çünki onlar dil qabiliyyətindən və sözə münasibətdən asılı olaraq fərdi zövqə uyğun istifadə olunur.

Atalar sözü müəyyən bir təcrübəni əks etdirən ifadəni yadda saxlamağı asanlaşdırır və insanı atalar sözündə olan dəyər sisteminə riayət etməyə sövq edir. Təcrübə atalar sözünün müəyyənedici cəhətidir. Bunun əsasında belə bir tərifi ortaya çıxarmaq olar: Atalar sözü insan təcrübəsindən ümumi istifadə edilən, tipik həyat situasiyaları üçün qəlibləşən və nitqdə bütöv mənaya malik, sabit cümlə kimi ifadə olunan, bəzi hallarda məcazi mənə daşıyan qısa ümumiləşdirmə kimi çıxış edir.

Amerikalı alim Alan Dandis isə atalar sözünə tərifi verərkən onun quruluşunu ön plana çəkir. Atalar sözünün ən az bir təsvir elementindən, mövzu və şərhdən ibarət ənənəvi ifadə olması ilə bağlı ilk fikri A.Dandis söyləsə də, Nil Norris atalar sözlərinin didaktikliyi və metaforik mənzərəsi ilə əlaqədar fikirlərə diqqəti cəlb etmişdir. O, fikirlərini belə ifadə edir: “Atalar sözü ümumi mənaya malik ənənəvi, danışq dili, didaktik, məcazi mənə daşıyan potensial sərbəst nitqdır”. Ən məşhur və sitat gətirilənlərdən biri V.Meaderin atalar sözü barədə verdiyi tərifi: “Atalar sözü xalqın yığcam və məşhur kəlamıdır, o, özündə müdrikliyi, həqiqəti, əxlaqi və ənənəvi baxışları məcazi, sabit və yaddaqalan şəkildə ehtiva edən formasıdır və nəsil-dənəslə ötürülür. Teodor Levandovskinin tərifinə görə isə atalar sözü sabit strukturlu daxili və xarici quruluşa malik vahid kimi yadda qalan və təkrar-təkrar işlənən sitat statuslu leksik elementdir. Atalar sözləri vasitəsilə həm bir sıra məişət və şəxsiyyətlərə situasiyalar müəyyənləşdirilir, şablon forması kimi istifadə edilir, həm də mədəni kateqoriyaları nəsil-dənəslə ötürməyə imkan verir. Bir sıra tədqiqatçılar atalar sözlərinin bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun dialoq xarakterini də qeyd edirlər. Əksər tədqiqatçılar atalar sözünün sıxlaşdırılmış dialoqun xülasəsi və eyni zamanda ümumiləşdirilmiş məlumat olduğunu düşünür. Bu yanaşmanı Frantisek Cermak da bölüşür: “Atalar sözləri mütləq dialoqi ifadələrdir və belə olduqları üçün məzmun tələb edir”. Buna uyğun olaraq atalar sözünün iki növü fərqləndirilir: əsas (invariant) və kontekstual situasiya. Müasir paremiologiyanın mübahisəli məsələlərindən biri idrak məlumatının ümumi paremioloji mənada və onun əsas komponentlərinə daxil edilmiş anlayışların müqayisəsidir. Atalar sözlərinin tərifi zamanı onun cəhətlərini vurğulamaq dilçi alimlər arasında mübahisə doğurur. Tədqiqatçılar üçün qeyri-müəyyən cəhət atalar sözlərinin “köçürülməyən keyfiyyəti”dir ki, V.Meader bu barədə təəssüf hissi ilə onu müəyyən etmək üçün səhsiz metodun olmamasını qeyd edir. Eyni zamanda insanlar atalar sözlərini, xüsusilə ana dilindəki atalar sözlərini asanlıqla qavrayırlar. B.Uaytinq isə digər dilçilərdən fərqli olaraq atalar sözünün hərtərəfli tərifi verməyi prinsipə qeyri-mümkün hesab edərək, eyni zamanda vurğulamışdır ki, belə bir tərifi o qədər də məntiqə uyğun deyil, çünki hər kəs atalar sözü barədə lazımı məlumatlara malikdir. Bundan əlavə, Kano paradoksunda da belə fikirlərlə qarşılaşırıq: Bir tərəfdən cəmiyyət üzvləri fərdi olaraq atalar sözü, onun varlığı haqqında təsəvvürə malikdirlər və bu fərdi anlayışlar atalar sözünün elmi tərifləri üçün əsas baza rolunu oynayır, digər tərəfdən, əvvəllər tamamilə aydın formada özünü göstərən fikirlər üçün qeyri-müəyyənlik gətirən elmi araşdırmalardır.

Atalar sözlərinin-mənəvi-əxlaqi səciyyə daşıyan qısa şifahi deyimlərin konkret yaranma tarixi haqqında fikir söyləmək çətinidir. Dilin paremioloji vahidləri fondu həm etnoqrafiya, həm də linqvokulturologiya üçün hədsiz maraq doğurur, çünki o, öz növbəsində milli şüurun ən önəmli stereotiplərini formalaşdırmağa şərait yaradır. Atalar sözləri insanlar arasında gündəlik həyatdakı münasibətlərin xüsusiyyətlərini, ictimai-tarixi konteksti, xüsusiyyətlərini, zəngin təcrübəsini əks etdirir. Atalar sözləri həmişə ibrətamizdir, müxtəlif həyat situasiyaları üçün əsaslı məsləhətlər və göstərişlər verirlər.

İngilis mənbələrinə nəzər salsaq, görürük ki, paremiologiya atalar sözünün toplanması və yazılmasını öyrənən elmdir. Paremiyalara aid son əsər Tamaş Kispal tərəfindən yazılmışdır. Bu əsər atalar sözlərini öyrənən paremiologiya üçün önəmli mənbə kimi qəbul edilir. Qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər bir çox nəşr olunmuş atalar sözlərinə dair toplu var. “The Maxime of Ptahhotep” toplusu dünyanın ən qədim kitabı kimi təsvir edilmişdir. Müxtəlif dillərdə atalar sözü toplamaq adətən mövcud ədəbiyyatda nümunə axtarmaqla həyata keçirilir. Onların içərisində ən məşhur atalar sözləri toplusu Erasmus tərəfindən toplanmış Latin Adagiadır. Belə ki, bu toplu əsasında Avropanın hər yerindən insanlar atalar sözlərini oxuduqca onları öz yerli dillərinə tərcümə edərək bütün Avropaya yayırdılar. Atalar sözlərini başqalarına yaymaq Avropada təkcə nəşr olunmuş mənbələrdən deyil, müxtəlif dillərdə danışanlardan atalar sözləri toplamaq prosesi indi də davam etdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M. Qanadlı sözlər. B., Yazıçı-1988, 438 s.
2. Bəylərova A. Paremioloji vahidlərdə milli-mədəni konnotasiya. Filologiya və sənətsünaslıq. Bakı 2019, №2, s.261-267.
3. Bəydili (Məmmədov) C. Atalar sözü. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 264 səh. s.4.
4. Əlizadə S. Oğuznamə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh.
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı/B., Yazıçı, 1985-243s.
6. Çərkəsov B. İrə-səpa düzülməmiş incilər. Bakı-nəşr, 1981, 244 s.
7. Hüseynzadə Ə.N. Atalar sözü. B., Yazıçı, 1985, s. 690.
8. Гамидов И. Философия грамматики паремии-фразеологических единиц. Учебное пособие. 2-е изд. Баку:Мутарджим, 2017.-368 стр.
9. Паремология без границ: монография/ Е. Н. Антонова, М.А.Бредис, Т.Е.Владимирова, Л.Н. Гишкаева, Е.Е.Иванов, Е.И.Зиновьева, Д.Д.Комова, О.В.Ломакина, А.С.Макарова, В.М. Мокиенко, Н.Ю.Неллюбова, Е.К.Николаева, Е.И.Селиверстова, Н.Н.Семененко, Ф.Г.Фаткуллина, Р.Х.Хайруллина, Ц.Цао; Москва: РУДН, 2020.-244 с.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Əhməd qızı Əhmədova